

I PLANETÆR DANNELSE

PLANETÆR BEVIDSTHED, SKALA OG ZOOM

Johann Reinhold Forster *Observations Made During a Voyage Round the World* (1778)

Johann Reinhold Forsters (1729-1798) *Observations Made During a Voyage Round the World* (1778) beskriver James Cooks anden jordomsejling og repræsenterer på fornem vis den europæiske dannelseskultur. Forster viser med værket bredden af viden og sin klassiske dannelse – med talrige referencer til f.eks. Plinius, Aristoteles, Platon – og bliver med det en af de førende intellektuelle forskere, formidlere og politiske aktører i sin tid. Han takker i forordet til bogen en række berømtheder for deres kritiske medvirken og anfører en lang række klassiske og moderne tekster, han måtte konsultere, som grunden til, at det har trukket ud med at få rejsebeskrivelsen færdig til udgivelse. Men denne omhu har været strengt nødvendig, for emnet har været ”naturen i dens videste betydning; Jorden, Havet, Luften, den Organiske og den Animerede Skabelse, og i særdeleshed den klasse af væsner, hvortil vi selv hører” (s. 9). Formålet var at bidrage med en menneskehedens historie, hvor hidtidige forsøg kun havde været fragmentariske.

Forsters rejsebeskrivelse er dermed en forskudt og spejlet version af Den Store Franske Encyklopædi (1751-72), hvor observationer inden for kendte discipliner som f.eks. geologi, mineralogi, zoologi, sammenlignende sprogstudier og fænomener på New Zealand eller Tahiti og andre øer i Stillehavet i princippet kan akkumuleres til en total og global viden om verden. Det første kapitel i *Observations Made During a Voyage Round the World* indeholder først et systematisk overblik over alle kontinenter, deres respektive placering og forskelle, dernæst en typologi, hvor Stillehavsoerne ordnes i hovedgrupper. Herefter et afsnit om bjerge, om vandene og havene, om meteorer og atmosfæren og om fænomener som nordlys, der sammenholdes med sydlys, som han mener, at ekspeditionens videnskabsmænd er de første til at opdage og beskrive. Som det lyder på titelbladet, er der tale om intet mindre end:

”Betragtninger gjort under en Verdensomsejling over fysisk geografi, naturhistorie og moralfilosofi. Særligt over 1. Jorden og dens strata. 2. Vandet og havet. 3. Atmosfæren, 4. Jordens forandringer, 5. Organiske legemer og 6. Menneskearterne”.³

I tråd med periodens stilistiske og videnskabelige ideal er Forsters fremstilling encyklopædisk, men den er også *planetær*. Det vil sige, at emnet er jorden som et samlet system, det hele simpelthen. I et komparativt perspektiv beskriver Forster f.eks. Stillehavsøerne som særegne og autonome kulturer, mens de i det planetære perspektiv beskrives som fraktale dele af menneskehedens universelle historie. Optegningen i 1700-tallet af Stillehavets kant og øerne i Det Store Ocean udfyldte endeligt globussens verdenskort og dannede grundlag for senere at kalde perioden for det globale århundrede, der udtrykker en ”planetær bevidsthed”.⁴ Forsters analyse bygger på periodens udbredte climateori med blandt andet sammenligninger mellem ildlændere og grønlandere eller danskere og laplændere, og som sætter de frugtbare, varme og tropiske øer med Tahiti som hovedeksempel øverst på udviklingsstigen, mens Sydamerikas sydligste del, Ildlandet, udløser Forsters medfølelse og håb om, at højere magter inden længe vil løfte de indfødte i disse kolde egne op og ud af barbariet. Modsætningen er ”de strålende egne i de tropiske lande”, hvor Forster ”føler den mægtige indflydelse af den storslåede kilde af æterisk lys, der bringer glæde til enhvers hjerte” (s. 217). Tahiti er velsignet med en frugtbar jord og et klima, som kombineret med øens fysik og placering i relation til naboøerne har givet gunstige betingelser for dannelsen af en lykkelig nation. Høvdinge skiller sig ikke ud fra det civile samfund, men tager del i det, arbejdsdelinger er yderst begrænsede, og den indsats, der skal ydes for at tilfredsstille alles behov, er ubetydelig. De indfødte har alle nødvendige ressourcer til rådighed og er derfor en relativt stor population. Alle individer er borgere, som arbejder for samfundets bedste i almenvellets interesse og for en sand patriotisme (s. 236). I kapitlet ’Om Principperne, de moralske Ideer, Skikke, Forfinelse, Luksus, og Kvinders Vilkår blandt Nationerne i Sydhavsøerne’ fremhæves Tahiti igen for kvindernes relative ligestilling. De er værdsatte og deltager aktivt i alle samfundslag, de er smukke og velskabte, milde af væsen og åndfulde, de besidder en vidunderlig smidighed og har følsomhed og en livlig forestillingsevne. Med deres ligestillede rettigheder og udviklede sans for at behage kan de blødgøre mændenes mere rå

tilbøjeligheder og dermed være en væsentlig drivkraft og årsag bag nationens store lykke (s. 218).

Denne planetære model består i, at det nære og partikulære i en enkelt sætnings tankespring kobles til det store og universelle, og at størrelser som lighed og lykke har direkte sammenhæng med klodens fysiske beskaffenhed – noget, som jo kan minde om det, vi i dag forstår ved antropocæn – og den er født ind i opdagelsen af Stillehavet. Den planetære model udfolder en *skalabevidsthed*, som igen i dag er påkrævet, når vi ikke længere kan forudse, hvad f.eks. migration og havvandsstigninger betyder for definition af grænser, og hvor forholdet mellem territorium og nation eller mellem det lokale og det globale er i flydende bevægelse. Skala betyder iflg. *The Cambridge Dictionary* simpelthen en sammenligning eller udmåling af forholdet mellem en tings virkelige omfang og størrelse og så tingens størrelse på et kort eller en model. Når opdagelsesrejse sende såsom Marchand (1755-1793) og Adam Johann Ritter von Krusensjtern (1770-1846) på deres pelsværksekspeditioner omkring 1800 rivaliserer om placering og navngivning af i øvrigt ubetydelige småøer i Marquesas-øgruppen, sker det i en livsvigtig konkurrence om geopolitisk dominans og med referencer til kolonier og handelsstationer på hele Stillehavets kant og med hele planeten som horisont. Både naturvidenskabelige modeller, kortlægning, litterære og kunstneriske værker optegner og skematiserer proportioner af ting, rum og fænomener, f.eks. verdenshavene, så de bliver begribelige og manipulerbare. Måden, de gør det på, har naturligvis samtidig konsekvenser for f.eks. politiske handlemuligheder i forhold til klimakrise og havvandsstigninger.

Når man derfor i dag, også i humaniora og litteraturvidenskab, taler om en planetær vending med fokus på skala, så er der altså mere tale om en *tilbagevending* til et tidligere paradigme. Forster var en af de første til at anlægge en tværfaglig og komparativ planetær metode over for en verden, som blev forstået som global, og over for en jordklode, der blev læst som en ø, der hvirvlede gennem universet. Det planetære omfatter både hos Forster og i dag ikke kun menneskelige forhold, men som det fremgår af titelbladet på Forsters værk, også den ikke-menneskelige organiske verden og den uorganiske fysiske verden. Som Amy J. Elias og Christian Moraru formulerer det i *The Planetary Turn* (2015) i nutidens jargon: Det gælder om at skifte konceptuel og etisk-kritisk-politisk ramme "fra *globen* som finansielt-teknokratisk system til *planetten* som verdens-økologi".⁵ For den komparative litteraturvidenskab betyder det for det første, at litteraturens verden bliver radikalt større end den vestligt de-

.....

Earthrise (1968). Det berømte billede fra Apollo 8-ekspeditionen af vores planet, som herefter fik kælenavnet *The Blue Marble*, den blå marmorkugle. Det galaktiske perspektiv fremhæver det blå hav som Jordens mest fremtrædende planetære element. Billedet bliver et fast greb i økokritikkens vekslen mellem det meget fjerne og meget nære. I denne ikonografi, der bliver så dominerende, at den samtidig nærmer sig en myte, ses kloden ude fra rummet som en sårbar planet, der hvirvler gennem universet, mens betragteren samtidig inviteres til at forstå sig selv som del af en holistisk model af den levende jordklode og de pulserende havstrømmes sårbare balancer. Billedets retoriske trick består i at anslå den æstetiske fascination af klodens part i universets vidunderlige eller sublime gåde, samtidig med at billedet leder os til at tro, at vi kan holde kloden ud i strakt arm, begribe den og manipulere med den. Efter menneskets irreversible ødelæggelser af planeten i den epoke, der har fået navnet antropocæn, er det i fuld gang med at genoprette balancerne ved at udsætte ulve i Yellowstone Nationalpark, plante træer i det skotske højland eller sprede gødning i Stillehavet for at erstatte de store mængder af lort fra tidligere enorme flokke af hvaler og derved øge mængden af plankton, der igen øger bestanden af hvaler og så videre. Ved at anvende hurtige perspektivskift mellem indstillinger, der viser jordkloden som marmorkugle, og indstillinger, der zoomer ind fra det galaktiske til det lokale, f.eks. en savanne i Afrika eller en havbugt ved Californien, og det helt nære, f.eks. en ildflue, der sættes ud i Sichuanprovincen i Kina, skaber BBC-kanalen *Earth* en idé om planetær skala, hvor mennesket endnu har håb og muligheder for handling og indgriben i de i øvrigt ufattelige kosmiske sammenhænge.

finerede verdenslitterære kanon. Planetær litteratur omfatter alle de former for litteratur, der ikke finder vej til oversættelser, og som end ikke er litteratur i vores sædvanlige snævre geografiske og historiske definition. For det andet udvides og radikaliseres det postkoloniale begreb om "det andet" til også at omfatte det helt grundlæggende vilkår, at "planeten ikke er vores, men alt det, vi ikke er", som blandt andet den indisk-amerikanske komparatist Gayatri C. Spivak (1942-) har beskrevet det.⁶

Antologien *The Planetary Turn* er præget af et profetisk eller alarmistisk tonefald, som også findes i store dele af diskussionen om det antropocæne med diverse indvarslinger af en helt anden epoke i klodens og menneskehedens historie, evt. den endelige apokalypse. Her gælder det imidlertid nærmere om at give et bidrag til det planetæres historie og litteraturhistorie: Hvordan har vi, og hvordan har litteraturen, f.eks. via Forster, tidligere forestillet sig planeten som et samlet system? Og hvordan har litteraturhistorien dermed været med til at skabe de grundlæggende forestillinger om kloden og havet, som i dag sætter de politiske handlerum over for fænomener som klimaændringer? Det gælder altså her om at slå et lille slag for planetær dannelse som supplement og modvægt til både historieløs præsentisme og klimaaktivisme à la Greta Thunberg.⁷

The Planetary Turn henviser ofte til *Earthrise*, det berømte billede af jordopgangen fra Apollo 8-ekspeditionen i 1968, for at angive en ny skalabevidsthed, som former måden, vi erkender verden på, og derfor samtidig ændrer verden. Ikke mindst i forbindelse med 50-årsjubilæet for månelandingen i 1969 har vi set variationer af dette planetære perspektiv i nyhedsmedier og populærkultur, som baseres på satellitfotos fra NASA og forbindes med nye digitale kartografier over f.eks. ændringer i klima og sikkerhedspolitik i Arktis og Antarktis. I dansk sammenhæng kan magasinet *Clement* kalder *Jorden* (2020) gælde som et eksempel. *Earthrise* og billedet af *The Blue Marble* bliver en måde at simulere det planetære på, uden at vi egentlig stiller spørgsmål ved, hvad der sker i simulationen, og hvilke mekanismer der er impliceret i forskydningen af skala, og altså hvad det egentlig er, vi ser.

Skalamekanismen er magisk og flytter rundt på virkelige afstande og størrelsesforhold, uden vi bemærker det, samtidig med at den gennemtrænger vores kultur. F.eks. når *The Blue Marble* er reference i BBC's serier *The Blue Planet* og *Earth from Space* fra 2019, der trækker på ældre teorier om jordkloden som ét sammenhængende system, f.eks. fra miljøforkæmperen James E. Lovelocks

(1919-2022) bog *Gaia: A New Look at Life on Earth* (1979). Udgivelser inden for Literary Ocean Studies, såkaldt Hydro Criticism eller New Thalassology (efter det græske "thalassa" for havet), henviser til *The Blue Marble* som begyndelsen for en ny tværvideenskabelighed, der kaldes The Blue Humanities, og har det blå ocean i forgrunden.⁸ Den seneste vending inden for den oceaniske retning handler imidlertid ikke om det brede felt af maritime studier, der vedrører f.eks. verdenshavens kolonisering eller navigationens litteraturhistorie. Det drejer sig om feltet Deep Sea Studies med markante udgivelser som f.eks. Margaret Cohen og Killian Quigby (red.): *The Aesthetics of the Undersea* (2018), Will Abberley (red.): *Underwater Worlds. Submerged Visions in Science and Culture* (2018) og Ann Elias: *Coral Empire* (2019).

I lighed med Ursula Heise skriver økokritikeren Susanna Lidström i en kritisk artikel om en række videnskabelige bøger om klimakrise og havvandsstigninger, at det gælder om at imødegå en fremherskende tendens til at overlade feltet til naturvidenskaben, da vi har behov for tværfaglige og "imaginative" modeller, der kan kortlægge relationer mellem den menneskelige og den fysiske verden, mellem helt nære og meget fjerne forhold og mellem det mikroskopiske partikulære og det planetære.⁹ Lidström taler for, hvad man kan kalde 'Ocean Bildung' (havdannelse) efter forbillede i den klassiske dannelsesstradition. 'Ocean Bildung' er et nødvendigt supplement til en naturvidenskabelig opfattelse af klimaændringer som effekter af klodens lange geologiske historie og et alternativ til udbredte apokalyptiske narrativer, der beskriver klimaforandringer som katastrofiske begivenheder.

Litteratur i bred forstand, f.eks. billeder, kunst og film eller akvariet, som vi i det følgende giver særlig opmærksomhed, er således imaginative medier, som i modelform kan reflektere og formidle sansninger af og forestillinger om havet som element, der som regel undslipper både de rent naturvidenskabelige og de apokalyptiske fortællinger. En fordring om havdannelse betyder desuden, at netop de ældre og ofte i dag glemte tekster kommer til syne som langt mere eksperimenterende og kombinatoriske i deres tilgang til det undersøiske, sammenlignet med nutidens klimalitteratur, der meget forståeligt er præget af klimakrisens aktivistiske agenda. I et havdannelsesperspektiv har forfatteren Hans Christian Andersen (1805-1875) eller den franske flanør og kunstkritiker Théophile Gautier (1811-1872) lige så meget eller mere at byde på.

Lidström berører et andet punkt i sin kritik af et bredt felt af klimakritisk videnskabslitteratur, nemlig det forhold, at havet ofte tilskrives sin egen ond-